

Verantwoording

Gaandeweg zal de lezer ontdekken vanuit welke positie dit boek is geschreven. Laat ik er nu het volgende van zeggen: Het is eerder een verslag van een zoektocht naar kennis en conclusies dan een wetenschappelijk werk. De lezer wordt uitgenodigd mee te gaan naar bekende en minder bekende gebieden, naar verre en hoge idealen, naar diepere lagen van de ziel, door het woud van de geschiedenis, langs de veenbranden en lavastromen van de cultuur, tot bij het drijfzand van de moderne tijdgeest.

Hoewel in het boek wetenschappers worden genoemd en er hier en daar wordt verwezen naar boeken en artikelen, wil ik vooral de onbevange en nieuwsgierige lezer uitnodigen. Welkom! Vrijheid is te kostbaar om het bespreken en begrijpen ervan alleen aan filosofen en andere deskundigen over te laten. We hebben er allemaal mee te maken. We hebben er dromen over. Of illusies. Het lijkt me geen luxe dat we ons afvragen hoe vrijheid in ons leven en in de wereld om ons heen gestalte krijgt of juist verdwijnt.

Als schrijver heb ik een achtergrond in de psychologie, maar omdat ik bovendien een bredere oriëntatie nastreef, kijk ik onder meer ook naar sociologische en filosofische aspecten. En omdat ik de praktijk minstens zo interessant vind als de verschillende denkrichtingen, put ik ook uit mijn ervaringen als ondernemer en als min of meer vrije burger in een niet helemaal onvrije samenleving.

Vooraf

Voor vrijheid hebben sommigen veel over. Er zijn mensen voor gestorven.

Wat is vrijheid? Voor de een is vrijheid bewegingsruimte, voor de ander eerder een bestaan zonder zorgen en narigheid.

Vrijheid blijkt bij nadere beschouwing een lastig thema, met veel facetten en interpretaties. Wat me tot schrijven aanzette, was een ogenschijnlijke tegenstelling: vrijheid zou niet kunnen bestaan zonder structuur. Wat heeft structuur (in de zin van houvast, grenzen, routine, overtuiging) met vrijheid te maken? Intuïtief zijn die twee begrippen moeilijk met elkaar te rijmen.

Maar het is zoals voetbaltrainer Louis van Gaal zegt: 'Binnen de grenzen die ik aangeef, heerst veel individuele vrijheid.' Filosoof Ad Verbrugge heeft het over de positieve ervaring van ordening en discipline. Wetenschapper Paul Scheffer vindt dat een vrije samenleving niet zonder grenzen kan. Actrice Halina Reijn: 'Hoe strakker de teugels, hoe meer je kunt flowen.' Schrijver Bernlef: 'Mijn beperkte geheugen geeft me vrijheid.' Deze en soortgelijke uitspraken begonnen me op te vallen¹.

Is de smaak van vrijheid afhankelijk van het gebruikte recept? Zijn voor vrijheid grenzen, discipline en structuren nodig? Hebben we behoefte aan houvast en ankers? In deze tijd van lichtheid en snel persoonlijk geluk is zoiets geen populaire boodschap. Ik vond er niettemin aanleiding in om vrijheid eens nader te bekijken.

Een zo groot mogelijke vrijheid wordt in het algemeen als een prachtig ideaal gezien. We dromen en discussiëren erover. Anderzijds kan vrijheid kennelijk niet zonder houvast. Grenzeloosheid is ook niet alles. We kunnen niet zonder structuren en het is mijn stelling dat hoe beter de

onderliggende structuur is, des te sterker het houvast is en des te groter de vrijheid zal zijn. Dat geldt in persoonlijke zin en ook voor de samenleving als geheel.

Ik zal een aantal kanten van vrijheid en structuur nader onderzoeken en daarbij ook ingaan op de wisselwerking ertussen. Het boek begint met een kort hoofdstuk over onvrijheid. Daarna volgen twee hoofdstukken over politieke en persoonlijke vrijheid.

Dan komen cultuur, filosofie, tijd en economie aan bod, met tussendoor iets over de rol van de jaren zestig van de vorige eeuw. Elk hoofdstuk biedt een andere invalshoek en is tegelijk een nadere uitwerking van het thema.

Vervolgens gaat het over de moderne tijdgeest, over vrijheid in het dagelijks leven en het slothoofdstuk gaat in op mogelijke strategieën en conclusies. Tegen het einde van het boek krijgt het vuurtje van de vrijheid weer meer zuurstof. In die zin is er ruimte voor optimisme.

Om het de lezer makkelijker te maken de hoofdstukken in een andere volgorde te lezen, worden sommige vrijheidsbegrippen een enkele keer nog eens opnieuw, maar steeds enigszins anders, omschreven.

Inhoud

Verantwoording 8

Vooraf 9

1 Muren: onvrijheid 11

Harde dwang – Binnenhouden, buitenhouden – Samenvatting

2 Rechten: politieke vrijheden 16

Vrijheid en de geschiedenis – Vrijheid: blauw, wit en rood – Franse Revolutie – Vrijheid en de liberalen – Vrijheid en de socialisten – Vrijheid en politieke partijen – Links of rechts: waar zijn de erfgenamen van de Revolutie? – Vrijheid en gelijkheid – Ongelijkheid – Vrijheid en slavernij – Vrijheid en meningsuiting – Vrijheid en migratie – Samenvatting

3 Mensen: persoonlijke vrijheid 39

Vrijheid en het konijnenhok – Vrijheid en geluk – Vrij, vriend, vrede, vrijen: iets over oude betekenissen van woorden – Vrijheid en binding – Vrijheid en hechting – Vrijheid en angst – Vrijheid en karakter – Last van de vrijheid van een ander – Vrijheid en (on)zichtbaarheid – Vrijheid en het grote niets – Eindeloze vrijheid – Vrijheid en verslaving – Vrijheid en godsdienst – Godsdienstvrijheid en de veilige groepscultuur – Godsdienstvrijheid en de overheid – Vrijheid en de verbeelding – Samenvatting

Intermezzo 1 57

4 Culturen: speelruimte van de vrijheid 59

Cultuurrelativisme – Weg met de eigen cultuur – Verschillen die weinig kwaad kunnen – Cultuur in lagen – Voorbeelden – Verwarrende tijden – Onbehagen – Wie zijn wij? – Het populistisch ongeduld – De onvrede gaat niet vanzelf weg – Samenvatting

5 Rebellen: de vrije jaren zestig 71

De beroemde en beruchte tijd – Setting – De tijd was rijp – Vrijheid en experimenten – Confrontaties – Slechte pers voor de babyboomers – De botsing en de kater – Rond 1978 was het klaar – De jaren van de schrijver – Hoe ging het met vrijheid en structuur na de jaren zestig? – Samenvatting

6 Filosofen: denken over vrijheid 87

De namen – Vroege filosofen over 'vrijheid' – Eigen wegen zoeken – De Verlichting en het individu – Verlichting en Auschwitz – Vertrouwen, volk en politiek – De vrije wil – Waar zou je je vrijheid voor gebruiken? – Filosofie en structuur – Wetenschap – Persoonlijke noten – Vrijheidsdenken na 11 september 2001 – Samenvatting

Intermezzo 2 103

7 Tijd: doelbewust vertragen 105

Het vliegen van de tijd – Het vinden van tijd – Wij zetten de tijd stil: het eeuwige nu – De tijd zet ons stil: voltooide tijd – Tijd en Einstein – De fasen van de tijd – Soorten tijd – Ritme en tijd – De tijd doelbewust vertragen, op weg naar vriendschap met de tijd – Samenvatting

8 Economie: keuzes, keuzes 119

Economie is concreet – Schulden: gratis geld voor mij en de rekening voor jou – De vrije markt is niet zo vrij – De economie beheerst ons leven – Neoliberalisme – De moderne markteconomie, wat kopen we ervoor? – Modellen – Groei – De volgende crisis en nog eens: schulden – Einde van het kapitalisme? – Grond, arbeid, kapitaal: prijskaartjes – Samenvatting

9 De tijdgeest van de moderne individuele vrijheid 133
Het sprookje van de zakenman – Dynamiek van de tijdgeest – De tijdgeest volgen – Houvast in tijden van vrijheid – Waarop de tijdgeest geen antwoord heeft – De tijdgeest maakt sommige kaders losser – De tijdgeest maakt andere kaders strakker – Samenvatting

Intermezzo 3 153

10 Leven: dagelijkse vrijheid 155
Woef – Waar is dan nog vrijheid? – Vrijheid als gevoel op basis van algemene regels – Meer vormen van vrijheid – Denken in vrijheid – Het conflict – Vroeger – Vast – Kaas en vis – Samenvatting

11 Strategieën voor vrijheid 167
Code blauw: conservatieve vrijheid, voortmodderen – Code rood: progressieve vrijheid, vooruitgang afdwingen – Rood verhaal – Moderne individuele vrijheid – Vertragen – Enkele cijfers voor lezers die van cijfers houden – Code 'v' van 'verbonden': inclusieve vrijheid, in harmonie met de omgeving – Liberté, austérité, frugalité – Code goud: evolutieve vrijheid, naar een volgende fase – Beginnen bij uitgangspunten – Hoe dan? – Conclusie – Planken in het drijfzand – Samenvatting

Noten 197

Literatuur 218

Meer literatuur 219

Dank 222

Over de auteur 222

1 Muren: onvrijheid

Hier had ik eigenlijk met een plaatje willen beginnen. Een foto. Of een filmpje. Dat maakt vaak sneller iets duidelijk dan een rij woorden dat kan. Maar de lezer heeft vast haar of zijn eigen beelden bij tralies, muren en gebrek aan vrijheid. In oude burchten of onder stadhuizen vind je nog wel eens de resten van geheimzinnige kerkers. Daar hebben ooit mensen vastgezet, tegenstanders van machthebbers of andere pechvogels. In afwachting van marteling of executie. Of ze werden gewoon vergeten. Er zijn films die laten zien hoe uitgemergelde gevangenen, vastgeketend aan muren of balken, wanhopig in vieze, donkere ruimtes tussen ratten en wrede medegevangenen proberen te overleven. Denk aan scènes uit *de Graaf van Monte Cristo*, *Papillon*, of *Pirates of the Caribbean*. Op film of tv lijkt het spannend, maar prettig kan het niet zijn geweest. Bestond er zoiets als totale vrijheid, dan zou je de gevangenis een vorm van totale onvrijheid kunnen noemen.

De moderne gevangenis is doorgaans wat humaner. We staan er vaak niet zo bij stil, maar in principe kan iedereen worden opgesloten. Persoonlijk ken ik geen mensen die echt heel lang in bewaring zijn geweest. Een paar kennissen hebben uren of enkele dagen vastgezet. Dan ging het meestal om rijden onder invloed of niet snel genoeg weg kunnen komen bij een demonstratie. De ervaring van langdurig opgesloten zijn, moet hard aankomen.

Onlangs mochten partner Marieke en ik met een vriend van me een zwaar beveiligde gevangenis in waar 5500 gedetineerden 'zitten'. Deze vriend werkt er met verschillende groepen van steeds dertig gevangenen die elk *gemiddeld* al een jaar of twintig vastzitten. De meesten van hen toonden zich heel open tegen ons. We zaten in zo'n groep. Ik zat in de kring naast iemand die al negenendertig jaar was opgesloten. Twee plekken verderop zat iemand die al vijfendertig jaar gastvrijheid

2 Rechten: politieke vrijheden

'Vrede is de ultieme vrijheid.'

DAVID GROSSMAN, SCHRIJVER

Vrijheid kan worden gegeven. Vrijheid kan worden genomen of afgenomen. Worden veroverd of heroverd. Ingeperkt, uitgebreid, verlangd, gevreesd, bevorderd. Vrijheid kan worden gestructureerd, maar dan moet er wel eerst vrijheid zijn. We vergeten het vaak, maar vrijheid is niet vanzelfsprekend.

Bij politieke vrijheid gaat het om macht en om wetten. Om wie het voor het zeggen hebben en namens wie. Om inrichting en invulling. Om verantwoordelijkheden. Om het beschermen van minder machtige mensen.

Veel mensen denken bij vrijheid ook aan strijd en oorlog. De vrijheidsstrijd is in ons land alweer even geleden. Ik heb de Tweede Wereldoorlog gelukkig niet meegemaakt, maar hoe meer ik erover hoor en lees, hoe meer indruk het op me maakt. Als je die tijd vergelijkt met de huidige tijd, denk je toch wel eens dat wat er toen gebeurde, er ontegenzeggelijk toe deed.

Nadat in 1945 buitenlandse soldaten met groot gevaar voor eigen leven de Duitse bezetters hadden teruggejaagd naar hun eigen land (zodat ze daar weer gewoon auto's konden gaan bouwen), was er in ons land gezien de herwonnen vrijheid een groot gevoel van opluchting.

Over hun ervaringen tijdens de bezettingsjaren vertelden mijn ouders uit zichzelf nagenoeg niets. We vroegen er als kinderen niet naar, alsof we voelden dat ze er niet over wilden praten. Of misschien waren we niet echt nieuwsgierig naar iets waar we ons toch niets bij konden voorstellen.

3 Mensen: persoonlijke vrijheid

Ik ben vrij. Bijvoorbeeld om de bus of de trein te nemen. Ik word gedwongen ervoor te betalen. Dat maakt me weer onvrij. Ik ben soms begrensd door omstandigheden en soms vrij om me te verbinden. Vrij om te verdwalen en vrij om een eigen weg te kiezen. In mijn keuzes ben ik uniek en tegelijk doe ik hetzelfde als enorm veel andere mensen. Ben ik dan vrij of ben ik niet vrij? Het is verleidelijk te zeggen dat het allebei waar is, maar dan komen we niet verder. Dus kom, hoe zit het met vrijheid in de persoonlijke levenssfeer?

Vrijheid en het konijnenhok

Toen onze jongste dochter graag een opvolger wilde hebben van het helaas overleden oude knuffelkonijn, ging ik met haar naar het asiel. De dierenverzorgster wees een groot hok op de binnenplaats aan waarin eenzaam een mooi wit en bruin gevlekt beestje zat. Het was een 'wild' konijn, dat ooit ergens was komen aanspringen. Het heette (ironisch, niet?) Liberty. Het was een schuw dier en had de neiging tot bijten, als ik me goed herinner. We gingen met Liberty weer op huis aan. Daar werd ze overigens meteen omgedoopt tot Suki, wat volgens iemand die bij ons op bezoek was, Japans is voor 'ik hou van je'. Suki heeft tot ook zij stierf nog een jaar of vier bij ons gewoond, meestal in haar hok. Er zijn momenten dat ik me daar een beetje schuldig over voel, over de vrijheidsbeperking en het gebrek aan kansen, ook van alle andere beesten die in de loop der jaren bij ons gewoond hebben. Meestal heb ik er geheel vrede mee. Ze waren onvrij, maar hadden kost en inwoning, enige aandacht, ze werden niet geslagen en hoefden nauwelijks prestaties te leveren.

4 Culturen: speelruimte van de vrijheid

Waarom houd ik van vrijheid? Omdat ik daar prettige ervaringen mee heb en omdat *onvrijheid* mij minder goed bevalt. Waarom houd ik van structuur? Omdat structuur mij helpt mijn vrijheid te gebruiken. Te veel structuur maakt me onvrij, te weinig structuur ook.

Mijn bestaan is ingebed in een cultuur. Zoals een vis zich niet bewust hoeft te zijn van het omringende water, zo ben ik mij meestal niet bewust van de cultuur waarin ik ben geboren en waarin ik mij beweeg. Cultuur, gezien als *de manier waarop mensen in een bepaald gebied of een bepaalde tijd samen hun leven zien en vormgeven*, doordrenkt mijn bestaan. Om iets te kunnen begrijpen, 'plaats' ik dat in het raamwerk van de cultuur waarin ik leef. Die cultuur is, zou je kunnen zeggen, in grote lijnen mijn structuur. Als mijn vrijheid niet zonder structuur kan, dan ook niet zonder cultuur.

Heeft niet iedereen een eigen individuele cultuur, een unieke culturele identiteit, een eigen bubbel, zoals dat tegenwoordig heet? Bestaat elk individu niet uit een unieke combinatie van allerlei culturele elementen? Ja, dat is waarschijnlijk wel zo, zeker voor postmodern ingestelde mensen, maar in dit hoofdstuk gaat het om wat we met elkaar gemeenschappelijk hebben, niet om waarin we wellicht zo enorm uniek zijn.

Cultuur is een groot onderwerp. Misschien wel te groot voor een eenvoudig schrijver. Dat komt onder meer omdat verschillende culturen en subculturen in onze 'kleiner' wordende wereld steeds meer op elkaar botsen. Dat maakt cultuur ook tot een beladen onderwerp. Is 'onze' cultuur de beste? De belangrijkste? De superieure macht van het Westen kalft af. Andere regio's komen meer naar voren. Dat er botsingen zijn, zal niemand ontgaan. Dat deze botsingen alleen worden veroorzaakt